

ELS INFANTS COM A CIUTADANS

**ANÀLISI DE LA PARTICIPACIÓ DELS INFANTS EN LA VIDA
SOCIAL I DE LA CONFRONTACIÓ QUE AQUESTA
PARTICIPACIÓ PLANTEJA EN EL MÓN DELS ADULTS**

Tesi doctoral presentada per:

JOSEFA FERNÁNDEZ I BARRERA

Per accedir al grau de

DOCTORA PER LA UNIVERSITAT DE BARCELONA

Director:

ORIOL ROMANÍ I ALFONSO

Tutor:

JOSEP A. RODRÍGUEZ

**DEPARTAMENT DE SOCIOLOGIA I ANÀLISI DE LES
ORGANITZACIONS**

**FACULTAT DE CIÈNCIES ECONÒMIQUES I
EMPRESARIALS DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA**

Barcelona, març de 2005

TERCERA PART. CONCLUSIONS I PROPOSTES.

CONCLUSIONS.

1. Els avenços realitzats en les polítiques socials adreçades a la infància s'han decantat més a protegir els infants i a tenir una especial consideració dels infants amb problemes socials i conductuals que no pas a considerar els infants com una part de la ciutadania que han de ser tinguts en compte com a qualsevol altre ésser humà independentment de l'edat.
2. L'aprovació de la Convenció Internacional dels Drets de l'infant per les NNUU el 20 de novembre de 1989 ha representat la generalització i la universalització d'una norma que es pot considerar que ha estat la plasmació jurídica d'una tendència social a promoure una nova visió de la infància des d'una perspectiva més sociològica.
3. La participació dels infants és un procés clarament encetat des dels diversos àmbits: la família, l'escola, la ciutat i les relacions amb l'Administració en general. Existeixen moltes i diverses iniciatives des d'àmbits més locals com des d'aquells més amplis i internacionals per afavorir aquesta participació dels infants en la vida social.
4. Els espais organitzats de participació dels infants mostren encara dificultats en el seu correcte funcionament encara que es pot considerar que la posta en marxa d'espais i la facilitació d'aquests, tot i que sigui amb reticències i dificultats, van afavorint una major visibilitat de la infància i permeten que els infants puguin anar assumint un paper més actiu.
5. Tot i que es pot considerar que existeix una certa apatia i dificultat en participar i fer-se sentir i que es produeix una certa tendència a posicions acomodaticies, es pot afirmar que els infants manifesten un

interès especial en dir la seva en tots aquells espais en que se'ls hi permet de fer-ho encara que expressen un cert malestar pel fet que aquestes oportunitats que tenen no siguin prou reeixides ni permetin una participació plena.

6. Es parteix en excés de metodologies participatives que mimetitzen els espais formals de participació constituïts en les societats democràtiques com són els Parlaments, les assemblees i els consells. Els infants mostren un interès en poder cercar formes pròpies de participació ja que tenen una forma de comunicar-se i dialogar en certa manera diferent a les que es produeix habitualment entre la població adulta.
7. El concepte de participació de la infància s'ha relacionat en excés amb la participació en aquests espais més formals com els consells, parlaments i conferències quan aquesta s'ha de considerar en qualsevol moment. La participació té relació amb el fet d'escoltar i tenir en compte més els infants així com que aquests també prenguin consciència segons el seu nivell de maduresa del paper que tenen en la societat.
8. Per a tenir en compte els infants es parteix d'una primera dificultat que és en si mateixa el clarificar qui són els infants. La infància és un constructe social que difereix segons les cultures. Tanmateix, en una societat globalitzada com l'actual considerada com l'era de la comunicació, es pot dir que hi ha un acord en afirmar que són infants aquells éssers humans d'ençà que neixen fins que arriben a una edat que la societat de procedència reconeix com a adults. Les diferents perspectives en l'apreciació de la infància segons les cultures es manifesten en molts àmbits però especialment i de forma intensa en relació al treball infantil. Mentre que uns infants/adolescents desitgen i volen treballar i contribuir al sosteniment de la seva família sempre que això no alteri la seva salut i la seva educació, en la cultura del primer món encara es considera sovint que els infants no han de tenir cap lloc en l'àmbit laboral. La perspectiva dels nois (encara menors)

que acudeixen a Europa en recerca de treball i que encara no tenen l'edat per a treballar segons les societats de recepció, posa en evidència aquesta confrontació entre diferents visions sobre el que poden i no poden fer els infants i sobre quan acaba la infantesa.

9. Existeix fins i tot una dificultat en la terminologia de referència per anomenar a aquells que no han arribat a la majoria d'edat. La paraula infància està relacionada amb aquells més petits i seguidament s'utilitza la paraula adolescència per denominar a aquells que estan entre aquesta infància i l'edat adulta. La paraula menor es rebutja per les seves connotacions pejoratives de ser "menor" en front de "major". Aquesta dificultat d'arribar a un consens terminològic està relacionada amb la pròpia invisibilitat d'aquests ciutadans més joves. De tota manera el debat que està generant aquesta "guerra de terminologies" també mostra d'altra banda una preocupació per aclarir el concepte des d'una perspectiva lingüística que té el seu conseqüent impacte social.
10. L'edat dels infants és un element que s'utilitza per a desconsiderar la possibilitat de participació. Existeix una tendència a utilitzar l'edat com a fre per aquesta participació lligada a la maduresa que pugui tenir la persona menuda per a opinar, parlar i/o prendre determinades decisions. Vivim en unes societats que, protegeixen en excés els infants fent-los menys capaços de responsabilitzar-se de les seves pròpies accions però que a la vegada els considera com a objectes de consum. Es dona però a la vegada una inclinació a considerar que els infants participen a totes les edats ja que la participació comença amb la possibilitat de comunicació entre l'infant i l'adult des del naixement. Les darreres reformes de l'àmbit educatiu en què ha desaparegut l'obligació que hi hagi representants dels estudiants en les escoles de primària i en què s'ha pujat l'edat d'escolarització obligatòria han influït negativament en aquesta possibilitat de major visibilitat dels infants més petits.

11. Si s'afavoreixen veritables espais i moments de relació i diàleg entre els infants i els adults i entre els propis infants de diverses edats aquests poden adquirir una major consciència de grup i de cohesió grupal que pugui facilitar les seves aportacions específiques com a ciutadans. El fet de ser escoltats i considerats pot generar a més d'una major implicació en general, un comportament més proactiu i un descens de les actuacions més violentes i a la vegada una menor vulnerabilitat als missatges de la societat de consum.
12. La minoria d'edat i el que comporta de necessitat que els menors d'edat estiguin representats pels pares o tutors s'esgrimeix com una de les dificultats per poder considerar els infants com a ciutadans participants. El fet que els infants comptin amb els seus pares o tutors i extensivament amb altres adults que intervenen en la seva educació i els acompanyen en el seu creixement, és un element que possibilita la seva participació amb el seu suport i orientació però que no ha de considerar-se com un argument de rebuig a la participació dels infants. Els pares o tutors poden i han de posar límits en algunes de les actuacions que vulguin realitzar els infants que es consideri que puguin influir-los negativament. El fet que en moments determinats s'hagin d'imposar actuacions amb autoritat, si aquestes es realitzen amb un diàleg previ amb l'infant, no implica que no se l'hagi considerat com a subjecte actiu. En una societat que tendeix a cercar fórmules lineals, és evident que determinar quan un infant pot o no decidir i actuar amb plena autonomia és quelcom molt complex i que requereix un aprenentatge per part de tots, infants i adults.
13. Existeix una por a que la major participació dels infants pugui plantejar situacions de descontrol per part d'aquests quan es pot copsar que els infants accepten les normes amb més o menys èmfasi depenent de situacions socials i culturals, com són el fet d'anar a l'escola, els horaris de la família i d'altres. Això no implica que els infants no vulguin i hagin de mantenir els seus espais d'intimitat. El fet que es donin situacions de major comunicació i diàleg amb els infants

no ha de pretendre que aquests no tinguin la seva pròpia intimitat ni mantinguin actuacions i pensaments que no comuniquin a ningú o només a les persones de la seva edat o aquelles que ells triïn voluntariament. Els infants manifesten la voluntat de ser totalment autònoms en decisions més personals com són triar la roba, els amics, el lleure i consideren que el seu cos els pertany bàsicament a ells mateixos, el que afavoreix les tendències a assumir conductes de més risc que són les que d'altra banda de forma lògica preocupen als adults que duguin a terme. Esbrinar quins són els límits en aquest aspecte és un tema que requereix una constant preocupació en aclarir-los però que a la vegada no s'ha de plantejar com argument per limitar la capacitat de participar dels infants i els adolescents. No està resolt com els infants poden exercir els que podrien considerar-se "drets personalíssims" com podria ser, per exemple, la seva sexualitat.

14. Els adults es mostren ambivalents en relació a la plena participació dels infants a la vida social. El fet que s'hagi oblidat sovint la pròpia infantesa, dificulta la comprensió dels adults envers els infants. Assumir el rol d'adult ha comportat en qualsevol persona la necessitat d'acceptar les normes socials moltes vegades considerades injustes i/o inequitatives. El fet que els infants siguin sovint més oberts i més espontanis, especialment en les primeres edats, fa que els adults se sentin incòmodes en front d'aquestes manifestacions que d'altra banda en el fons poden considerar molt justificades i molt raonables. Per evitar el malestar que pot ocasionar aquesta confrontació, no s'afavoreix que l'infant es manifesti i d'aquesta manera s'evita el conflicte intrapersonal i també social que pot afavorir escoltar el que han de dir els infants o el que puguin reclamar.

15. Es pot considerar que l'edat adulta és una edat que està en una situació hegemònica de poder social encara que evidentment hi ha molts adults que no tenen cap o molt poc poder. Aquesta posició de poder fa que existeixi una dificultat de compartir-lo amb els ciutadans d'altres edats ja que això és vist com una pèrdua d'aquest poder. En

aquest sentit es dóna un paral·lelisme amb les persones grans que han perdut poder no únicament per l'edat sinó per haver deixat els espais que ocupaven de posició social. Segons Touraine (1999), els infants són un grup social emergent que pot fer sentir la seva veu cada vegada més. La consideració dels infants com a possible grup de pressió i el fet que historicament hagin estat les dones com els infants els que no tenien la plena consideració de ciutadans, comporta que encara ara, s'estableixin comparacions entre la situació actual d'afavorir la major participació dels infants amb l'obtenció de la plena ciutadania i possibilitat de participar per part de les dones, fita que d'altra banda tampoc està assolida plenament ni universalment.

16. En la nostra realitat, les dificultats de permetre participar els infants plenament a causa de la confrontació que implica pels adults, sovint no es manifesten de forma directa sinó que es fa de forma velada en els diversos espais més formals on s'estableix que els infants poden opinar, ser escoltats i fer propostes. Existeix encara una dificultat important en perdre aquest rol preponderant de l'adult i s'imposen decisions que tal vegada podrien establir-se de forma més consensuada entre tots. D'altra banda també es pot copsar que el fet que adults i infants participin i dialoguin en un mateix espai va afavorint una major capacitat de comprensió i d'escolta d'uns i d'altres encara que els mateixos infants considerin que es troben en posicions diferents com a grup d'edat. (Vosaltres no sou nens i no ens enteneu...).
17. Els espais més idonis de participació primerenca dels infants es relacionen amb aquells llocs més lliures on aquests puguin organitzar-se a la seva manera. Els adults mostrem sovint una dificultat a entendre aquestes formes específiques d'autoorganització o fins i tot la manera de comunicar-se i dialogar en els espais més organitzats. Un major coneixement, tolerància i afavoriment d'aquests espais facilitarà una millor incorporació dels infants en la vida social. Bernardi (1985) ja va fer palès que els joves masai, dins de la seva

anarquia, mostraven ser una anarquia ordenada i que la dificultat estava en l'investigador, en saber com es produïa aquest ordre, el que posa més en evidència la dificultat del món adult d'entendre-ho que no pas que no sigui possible. El moviment okupa com a moviment que confronta un dels valors per excel·lència de les societats "civilitzades" que és el de la propietat, encara que més contracultural i més relacionat amb el món dels joves es pot considerar extrapolable a aquesta necessitat d'espais autoorganitzats i lliures dels infants.

18. L'interès superior de l'infant és un concepte procedent prioritariament de l'àmbit administratiu i judicial on es planteja que aquest s'ha de tenir en compte en qualsevol decisió que es prengui en la que hi intervinguin infants. Aquest concepte mostra una gran indeterminació i requereix confrontar-lo continuament d'una forma dinàmica per quan és en si mateix un concepte que ha de ser canviant segons les circumstàncies i les situacions. La seva indeterminació ha afavorit un debat de posicions preponderants dels adults tot considerant que aquests són qui han d'esbrinar i decidir quin és aquest interès. Tanmateix es considera que sense la participació directa dels infants, el que implica escoltar-los i demanar-los opinió en la forma que sigui possible segons la seva edat i la seva maduresa, no es pot arribar de forma clara a una conclusió de quin és aquest interès en cada moment determinat. D'altra banda, existeix un cert consens sobre alguns interessos genèrics -susceptibles de canvis al llarg dels temps i segons les cultures- com són el dret de l'infant d'estar amb la seva família, sentir-se acollits, tenir els seus propis espais i especialment que s'accepti el seu dret a participar i que aquest se'ls hi faciliti.
19. La família és un dels espais primerencs on els infants poden iniciar els seus processos de participació. En relacionar la participació a totes les edats és evident que la participació en les primeres edats es dona prioritariament en l'àmbit familiar i és en aquest on es pot produir l'exercici tant dels drets com dels deures derivats de la participació. Els infants consideren com una forma de participar el fet d'ajudar a la

casa en fer diferents serveis com pot ser comprar i netejar però es fa palès que encara existeixen situacions de discriminació per raó de gènere en aquest sentit. Els infants observen situacions diferenciadores en assumir obligacions en la llar per part dels dos progenitors essent la mare la que les assumeix majorment i també es donen diferenciacions entre els fills nois i noies pel que fa sobretot a les sortides de casa. S'observa tanmateix, que aquestes diferenciacions tenen tendència a disminuir i que disminuiran més en la mesura en que es produeixi més diàleg i possibilitat de participació a la llar. D'altra banda, és en la família on s'ha fomentat un major proteccionisme envers els infants incapacitant-los per a la presa de decisions i per a l'assumpció de les pròpies responsabilitats. Això ha comportat que preferentment les mares hagin estat més sotmeses als seus fills ja que el fet que aquests siguin menys independents ha tingut com a conseqüència una major subjecció a la tasca reproductiva de tenir cura dels fills i ha afavorit el sentiment d'haver de vetllar continuament per la seva seguretat. A la vegada, existeix encara una necessitat de millora en les polítiques socials adreçades a fer possible que els pares tinguin temps per estar amb la pròpia família a fi i efecte que puguin afavorir aquesta participació/comunicació entre tots a la llar.

20. Es pot dir que a la família és on més es pot exercir i preservar el dret a la intimitat per part de tots, ja que és un dels espais on les persones dipositen majoritàriament la seva intimitat. Existeix un estat d'opinió força favorable a l'exercici d'aquest dret per part dels infants en el si de la família.
21. La consideració de la família com a espai per excel·lència on els infants poden i han de participar es fa extensible als centres especialitzats de convivència com poden ser els CRAE que com que ocupen subsidiàriament i provisionalment el lloc de la família permeten aquest diàleg entre els infants i els adults i en aquest cas entre un nombre més grans d'infants que l'habitual dels germans en una

família. En ésser espais sotmesos a normatives públiques, poden ser susceptibles -i en ocasions ho són com és el cas de l'espai que ha estat estudiat en aquesta recerca- d'afavorir i avaluar el nivell de participació dels infants i com aquesta es produeix. Aquesta reflexió-valoració sobre aquests espais permet modificar posicionaments tant pel que fa als infants com als adults. Aquest seria un espai situat entre la família i el món educatiu.

22. L'escola com a dipositària de diferents moviments pedagògics que han afavorit la participació activa dels infants (Montesori, Guardia, Freinet, Lapassade...) és un espai on també existeix de forma clara la possibilitat de participació dels infants. Els infants hi participen en qualsevol cas ja que hi passen moltes hores i és evident que influeixen en el seu funcionament com a membres que conformen la comunitat educativa. L'escola d'altra banda està molt influïda per les polítiques públiques sobre educació ja que és a l'escola on es considera que es poden posar les bases per aconseguir una societat més equitativa i solidària o una societat de caire neo-liberal on s'engrandeixin encara més les desigualtats. A l'Estat Espanyol, que en la Constitució va confirmar aquesta voluntat afavoridora de la participació dels infants a l'escola, s'ha pogut veure en els darrers anys com els canvis de partit en el govern estan influint directament en la modificació de les Lleis d'educació que a la vegada influeixen en l'assoliment d'una possibilitat de major participació dels infants a l'escola. Es podria dir però que la participació a l'escola no és un tema totalment de dretes o esquerres (de fet un dels nois que participaven en un dels consells escolars era simpatitzant del PP) sinó d'aconseguir que s'afavoreixin veritables espais de diàleg i no es donin tantes reticències a perdre el poder que especialment ostenta el col·lectiu de mestres. Tanmateix, és evident que si els mestres són ben considerats i reconeguts per les polítiques públiques d'ensenyament aquests estaran en major disposició d'afavorir espais de veritable participació, diàleg i d'escolta dels infants en el marc escolar.

23. Els consells escolars, com espais formals de participació, mostren encara moltes dificultats per afavorir que els diversos estaments hi participin d'una manera igualitària. Es produeixen estratègies dilatòries que retarden o dificulten sobretot la participació dels estudiants encara que aquests poden fer-se sentir majorment com més s'hi impliquen o com més oportunitat tenen de dir la seva. Aquest és un espai formal on els infants hi han de ser però que no ha d'ésser ni és l'únic on tenir en compte els infants.
24. Els espais observats en l'àmbit educatiu han pogut permetre copsar com es poden produir formes de relació diferent entre els infants i els mestres o educadors i com aquests, quan afavoreixen formes diferents de comunicació entre els infants, els permeten poder anar posant en pràctica converses i debats entre ells i experimentar diversos sistemes de relació que puguin abocar a una major implicació en la vida social. Existeixen encara dificultats per aconseguir i afavorir fórmules més reeixides però es van fent avenços en aquest sentit.
25. L'àmbit del lleure, tant aquell més organitzat, com el que es dona lliurement entre els infants, és un dels més propers per a facilitar una major intercomunicació entre els infants i és on es poden organitzar de forma més autònoma per assolir els nivells més alts establert per Hart (1992¹).
26. Es considera evident que la majoria dels infants, especialment els més joves, tenen una tendència a expressar-se d'una manera més clara i sense embuts de forma que puguin aclarir i/o fer reflexionar els altres sobre el significat d'una determinada actuació i/o fet social que d'altres persones més grans ja no són capaces de percebre com a conseqüència del seu procés d'adaptació a les normes socials. No queda clarament demostrat que els infants aportin formes i/o sensibilitats especialment diferents però en qualsevol cas és una part

---

¹ Cal recordar que segons Hart els nivells superiors de participació són aquelles activitats iniciades i dirigides pels infants o aquelles que són pels infants i que comparteixen la direcció amb adults.

de la ciutadania que s'ha de tenir present per la raó que són persones i tenen una perspectiva determinada de veure les coses. Com més visible sigui l'infant i com més oportunitat tingui de dir la seva, aquestes aportacions ajudaran a orientar l'acció social des d'una perspectiva més àmplia. Les diverses experiències realitzades en desenvolupament comunitari en les que han participat infants han demostrat com aquesta participació ha contribuït a una millora de les iniciatives empreses.

27. La ciutadania, vista com una figura de les societats modernes relacionada amb el valor de la pluralitat que significa respectar la diversitat d'opinió i comportament de totes les persones tinguin l'edat que tinguin, estar a punt d'assumir responsabilitats tant a nivell individual, com grupal, com en les estructures organitzatives i polítiques i la capacitat de defensar els drets civils si mai es qüestionessin, relacionada amb la necessària i progressiva participació dels infants en tots els àmbits, ens situa fora de cap dubte en la consideració dels infants com a ciutadans de ple dret a la nostra societat del segle XXI.

PROPOSTES I ORIENTACIONS

Tot el que s'ha anat exposant aboca de forma natural cap a la necessitat de fer algunes propostes i orientacions d'actuacions futures que puguin afavorir que la consideració dels infants com a ciutadans sigui una realitat. Aquestes propostes i orientacions són el fruit de les meves pròpies reflexions i conclusions a partir de tot el treball realitzat com també de les propostes que varen fer directament les persones entrevistades ja que responen a una veritable preocupació i interès que aquestes varen manifestar.

1. Per afavorir la participació dels infants cal tenir en compte el que Adela Cortina (1999:109) anomena el "compromiso dialógico" segons el qual la forma més racional d'organitzar la convivència -i per analogia la participació- és la comunicació i el diàleg. Una comunicació i participació sèria requereix que siguin els propis interessats -en aquest cas els infants- els que expressin les seves necessitats i interessos. Per això, cal facilitar nous espais de participació lliure i propis dels infants que permetin un veritable diàleg i comunicació entre els infants de totes les edats i també entre aquests i els adults. És a partir de l'observació i l'estudi dels espais on els infants s'organitzen espontàniament que aquests es podran anar configurant. Els programes i els projectes en els que intervenen persones de diverses generacions contribueixen a aquesta intercomunicació on els infants hi són cada vegada més presents.

2. Els adults han de ser capaços de tolerar que els infants tinguin els seus propis espais sense sentir-se qüestionats. El fer conscients els adults que els infants tenen dret a la seva pròpia intimitat farà que els infants siguin més visibles, més respectats i més considerats com a ciutadans de ple dret. Això implica una obertura de ment en què els adults es deixin sorprendre pels infants i siguin capaços de descobrir que si tenen mitjans els infants poden aportar moltes coses. Aquest nou posicionament dels adults requereix que els adults reconeguin que hi ha coses que no poden fer i que els infants o els adolescents poden fer millor que ells i en tot cas que s'accepti que tenen capacitat de fer, de decidir i d'executar. Cal deixar que els infants prenguin la iniciativa i no impregnar-los continuament de les expectatives adultes perquè aleshores fan el que els adults esperen.

3. Calen polítiques públiques afavoridores de l'atenció dels infants per part de la família i de la disposició del temps necessari per a fer-ho. Darrerament s'han realitzat diversos estudis i legislació que tendeixen a afavorir-ho però és imprescindible que a aquesta obertura d'espais de

dedicació a la família hi contribueixin tots els estaments socials incloent-hi especialment les empreses que han de fer propi el convenciment que tenint una millor cura dels infants i tenir-los presents com a tals però també com a futurs adults, es contribueix a una millora del capital humà en general.

4. És important anar clarificant el propi concepte de participació de la infància perquè se'l relacioni amb el diàleg, l'escolta activa i que incorpori tant els aspectes relacionats amb els drets com amb les responsabilitats. Això comporta que els espais de participació ho són en tant en quant és preguntat als infants sobre com veuen les coses i què en pensen fent-los raonar i expressar els sentiments que els desperta la pròpia participació tot fugint de propostes proteccionistes i paternalistes que només "fan veure" que els infants hi participen.

5. Els mitjans de comunicació poden tenir un paper molt important en difondre una cultura positiva sobre els infants fent-los visibles en els espais on hi són presents. Els mitjans de comunicació han contribuït - i encara contribueixen- a donar una imatge de la infància violenta (en aquells episodis que infants han agredit seriosament a altres infants i/o adults), d'una infància maltractada i víctima de les guerres (que també és important per sensibilitzar a la població sobre aquest fet) però encara han fet poc per afavorir una imatge de la vessant més participativa dels infants. És mitjançant aquests medis de comunicació que es pot fer una difusió continuada dels drets dels infants tant els de protecció, com els de provisió, com els de participació.

6. Els mitjans de comunicació també han de facilitar espais propis on els infants s'expressin. Ja existeixen en aquest sentit diverses emissores locals on tenen reservats espais que porten infants, també s'han fet programes de televisió on hi intervenen infants i es publiquen revistes i premsa infantil. Aquests són espais que s'han de promoure sempre que

siguin veritables i on es tingui el respecte a l'infant que es mereix i no siguin formes camuflades d'afavoriment del consum.

7. Encara que es van donant cada vegada més iniciatives, tant per part dels poders públics com els privats, adreçades a la possibilitat que els infants puguin fer arribar la seva veu i siguin considerats en diversos àmbits com el disseny d'espais públics o algunes iniciatives socials, és imprescindible que les Administracions, en els seus diversos nivells, assumeixin realment que els infants han de ser considerats en totes les seves polítiques públiques. Els governs locals especialment, en ésser més propers a la ciutadania han de vetllar especialment per això. La configuració d'una xarxa de consells municipals d'infants i de joves a l'estil dels existents a diversos països especialment a França seria d'especial interès per anar implementant en els governs municipals la visió dels infants així com per a la constitució d'un veritable treball en xarxa.

8. Les administracions, especialment les locals, han de posar en funcionament els serveis que requereix l'acompliment de les diverses lleis que estableixen que els infants s'hi poden adreçar per plantejar-los totes aquelles qüestions referides a llur criança i formació i que això poden fer-ho sense coneixement de llurs pares, tutors o guardadors (Article 11 de la Llei 8/1995 del Parlament de Catalunya). Han de cercar-se fórmules viables i valentes perquè els drets personalíssims dels infants puguin exercir-se directament per aquests.

9. Cal cercar i investigar noves metodologies per afavorir i facilitar la participació real dels infants. També és important que es facin recerques sobre l'impacte que han tingut les diverses experiències on els infants han estat contemplats i on han tingut oportunitat d'expressar-se tant pels propis infants com per a la societat en general. Els moviments actuals que reivindiquen i afavoreixen la incorporació de sistemes de participació democràtica més participativa i deliberativa han de tenir en compte

especialment que s'ha de comptar amb la inclusió de tots els ciutadans més joves.

10. És important que s'analitzi i investigui sobre la possibilitat de creació i configuració d'associacions d'infants contemplada com un dels drets d'aquests en totes les normatives de diferent nivell (Convenció, constitució, lleis autonòmiques...) ja que aquestes no són molt habituals en la nostra realitat mentre que existeixen en altres països on els infants tenen més necessitats de defensar els seus drets més primaris com és el cas de les associacions i les xarxes creades sobre el treball infantil on aquests defensen el seu dret a treballar sempre que sigui en condicions. En qualsevol cas és d'interès esbrinar quina és la veritable dificultat que hi ha per a la creació d'associacions d'infants i quins són els obstacles per fer-ho. També cal que s'aclareixi quin és el paper real dels nois i les noies encara menors d'edat que formen part d'associacions i entitats conjuntament amb adults i es procuri que tinguin exactament les mateixes oportunitats que els socis adults.

11. S'ha d'afavorir la posta en marxa d'iniciatives de divulgació dels drets dels infants i d'experiències de participació d'aquests perquè aquestes siguin conegudes per la població en general i contribueixin a tenir en compte que els infants existeixen com a subjectes actius. Les iniciatives de desenvolupament comunitari en les que hi participin activament els infants així com específicament projectes d'investigació-acció-participació amb infants contribuiran de forma clara a aquesta major presència dels infants en qualsevol àmbit social. La difusió d'aquestes iniciatives contribuiran a veure els infants com a col·lectivitat.

ALGUNES CONCRECIIONS D'AQUESTES PROPOSTES APORTADES PELS PROFESSIONALS ENTREVISTATS

L'ESCOLA és una vegada més un dels espais especialment considerats per a fer propostes de millora per a la participació dels infants tot contribuint a modificar algunes de les desviacions que es produeixen en l'àmbit educatiu. Una de les entrevistades proposava que el que es preguntava als infants fos més vinculant pels mestres i una altra especificava que era necessari que es tingués en consideració les iniciatives de participació a les escoles com un indicador de qualitat d'aquestes que fos considerada en les avaluacions dels centres. En els consells escolars es proposava de forma concreta que s'estableixi de manera formal que a l'ordre el dia les propostes dels infants se situïn en el primer punt o en punts intermedis però no en el darrer com succeeix en moltes ocasions.

LA FAMÍLIA. Un dels entrevistats proposava que calia canviar les tendències i no donar als pares consells de com participar sinó que el que fa falta és iniciar debats al respecte. En aquest sentit es proposava que es creïn espais de xerrar, no solament mitjançant reunions sinó també via internet o videoconferències on els pares puguin tenir espais per dialogar sobre el tema i sobre les seves preocupacions i on el tema bàsic seria el respecte. Pel que fa al temps també es proposa que els propis pares vagin conscienciant aquesta necessitat d'estar més amb els fills i afavoreixin aquest veritable diàleg entre pares i fills.

A L'ADMINISTRACIÓ PÚBLICA. Els adults entrevistats varen manifestar en diverses ocasions la necessitat que es promoguessin accions visibles de la voluntat de tenir en compte els infants. En aquest sentit un dels professionals entrevistats proposava que en l'àmbit municipal hi hagués un petit espai en l'organigrama dels ajuntaments on hi constessin els consells i/o espais grupals configurats per infants. Un altre dels

entrevistats reclamava que es doti a les entitats que afavoreixen i ajuden a la difusió de la participació dels infants, dels recursos suficients perquè puguin funcionar de forma adient i a la vegada fer-ne un seguiment per comprovar que compleixen els seus objectius. També es proposava per part d'un altre adult entrevistat que es generessin sistemes de participació en la gestió dels centres culturals on s'hi facilitin espais propis pels infants o conjunts entre les diverses generacions però on es vetlli que la veu dels infants no quedi silenciada.

ELS MITJANS DE COMUNICACIÓ. Un dels entrevistats, especialista en aquests medis, fonamentava clarament que si es proposa difondre el missatge de la participació dels infants i aquest és acceptat per sis televisions aquest està col·locat immediatament a un nivell d'abast amplíssim.

BIBLIOGRAFIA

- Ackerman, Nathan W. *Diagnóstico y tratamiento de las relaciones familiares. Psicodinamismos de la vida familiar*. Buenos Aires: Ed. Hormé, 2ª edición 1966.
- Aguinaga Roustan, Josune i Domingo Comas Arnau. *Infancia y adolescencia: La mirada de los adultos*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales, Centro de Publicaciones, 1991.
- Ajuntament de Barcelona, Eurocities, "La Ciudadanía Europea. Informe-propuesta sobre la ciudadanía europea. Participación, derechos sociales y cívicos", Jordi Borja i Valérie Peugeot, (coord.), Septiembre 1998.
- Ajuntament de Barcelona, Consell Escolar Municipal, "Participació i Corresponsabilitat". Document elaborat pel grup de treball *Eduació, Associacionisme, Participació i Corresponsabilitat* del Projecte Educatiu de Ciutat, Barcelona, 30 de novembre de 1998.
- Ajuntament de Barcelona, Consell Escolar Municipal, "Vuité Informe sobre el funcionament del Consells Escolars dels centres docents públics de la ciutat de Barcelona. Curs 1997-1998. Barcelona, 11 de desembre de 1998.
- Alabart i Vilà, Ana , "La ciutat i els joves", *Revista de Treball Social*, nº 149, Març 1998, pp. 47-54.
- Alberdi, Inés; Pilar Escario i Natalia Matas. *Les dones joves a Espanya*. Barcelona: Fundació "la Caixa", 2000.
- Alston, Philip i Bridget Gilmour-Walsh, "The Best Interest of the Child. Towards a Synthesis of Children's Rights and Cultural Values", a Miguel Ángel Verdugo y Víctor Soler-Sala (Eds), *La convención de los Derechos del niño hacia el siglo XXI*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 1996, pp. 253-289.
- Alderson, Priscilla i Jonathan Montgomery. *Health care choices. Making decisions with children*. Londres: Institute for Public Policy Research, 1996.
- Ariès, Philippe. *El niño y la vida familiar en el antiguo régimen*. Madrid: Ed. Taurus, 1985. (Traduit de l'original en francès del 1960).

- Batlle, Roser, "Els espais, espai d'aprenentatge de la participació", del llibre *Infants i Drets Civils a les ciutats*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Regidoria de Drets Civils, 1999, pp. 29-51.
- Beke, Pál. *A la recherche de l'identité*. Budapest: Editio plurilingua, 2001.
- Bellamy, Carol. *The child as citizen*. Strasbourg Cedex: Council of Europe, 1996.
- Benedek, Therese, "Estructura emocional de la família", del llibre *La família*, Barcelona, Ed. Península, 3ª Edició octubre de 1974, pp.149-176.
- Benhamou, Yves. "La Convention Européene sur l'exercice des droits des enfants - regard critique", *Revue trimestrielle des droits humaines*, 1996, pp.23-34.
- Bennet, Mark, (ed.). *L'infant com a psicòleg. Introducció al desenvolupament del coneixement social*. Barcelona: Ed. Proa i Universitat Oberta de Catalunya, 1997.
- Bernardi, Bernardo. *Age Class Systems. Social Institutions and Politics Based on Age*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Bigot, Josiane i Richard Sancho Andreo. "L'accès au droit du mineur", aportació a la Conferència europea "Monitoring children's rights", Gand, 10/13 desembre 1994
- Blancpain, M, i C. de Lignac, (comp). *De l'age heureux a l'age adulte*. Paris: Hatier, 1961.
- Borja, Jordi, "La ciudadanía europea. Elementos introductorios a una contribución de las ciudades y poderes locales a la definición, protección y desarrollo de la ciudadanía europea. Los derechos cívicos y sociales", Barcelona, Urban Technology Consulting, Document manuscrit, 1998.
- Borja, Jordi. *Ciudad y ciudadanía. Dos notas*. Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials, 2000.
- Borràs, Alegria. "El "interés del menor" como factor de progreso y unificación del derecho internacional privado", *Revista Jurídica de Catalunya*, núm 4. any 1994, pp. 47-99
- Bouchard, Pierrette, Rollande Deslandes i Jean-Claude St-Amant, "Parents démocratiques et enfants autonomes. Dynamique familiale de

la réussite scolaire?", *Service Social*, vol. 47, nos 3 i 4, 1998-1999, pp.221-246.

- Bowen, Donna, "Children's Competency and Participation in Decision Making", Aportació realitzada a la "*Third National Family Court Conference*" realitzada a Melbourne (Australia), Octubre 1998.
- Brullet, Cristina, "Les polítiques de conciliació de la vida professional i la vida familiar: el cas dels Serveis de Suport a les famílies", a Lluís Flaquer (coord.), *Informe sobre la situació de la família a Catalunya: un intent de diagnòstic*. Barcelona: Secretaria de la Família, Departament de Benestar i Família, Generalitat de Catalunya, 2002, pp. 271-300.
- Brullet, Cristina i Torrabadella, I, "Infants i famílies. Situacions i condicions de vida", a Carme Gómez-Granell et al. (coord.), *La infància i les famílies a inicis del segle XXI. Informe 2002*, Volum 1. Barcelona: Institut d'Infància i Món Urbà (CIIMU), 2002, pp. 55-219
- Brullet, Cristina i Clara Roca, "Relacions familiars i autoritat", Document realitzat per a l'elaboració del II Informe de la infància de l'Institut d'Infància i Món Urbà, 2004 (pendent de publicació).
- Casas i Aznar, Ferran. "Participació dels infants en la societat", *Revista de treball social*, núm. 134, juny 1994, pp. 112 -114.
- Casas i Aznar, Ferran, "Children's participation in European Society", 1996, Manuscrit facilitat pel propi autor.
- Casas i Aznar, Ferran. *Infancia: perspectivas psicosociales*. Barcelona: Paidós, 1998.
- Cardús i Ros, Salvador; Carmen Pérez i Sánchez i Sergi Morral i Gimeno. *Informe Propostes d'intervenció per a la conciliació d'horaris familiars, escolars i laborals*. Generalitat de Catalunya, Departament de Benestar i Família, Secretaria de la Família, 2002.
- Centre UNESCO de Catalunya, "Convenció sobre els drets de l'infant. Nacions Unides 1989", *Document núm 16/1990*, Barcelona.
- Colobrans, Jordi. *El doctorando organizado. La gestión del conocimiento aplicada a la investigación*. Zaragoza: Mira Editores, 2001.
- Cook, Timothy, "Client participation in the operation and management of social services", Council of Europe, Steering Committee for Social Affairs, Strasbourg 8-10 novembre 1983.

- Cortina, Adela. *Los ciudadanos como protagonistas*. Barcelona: Galaxia Gutenberg-Círculo de Lectores, 1999.
- Costa i Riera, Joan. *Dels moviments de l'esglèsia a la militància política*. Barcelona: Mediterrània, 1997.
- Cox, Maureen V. *The child's point of view*. New York: The Guilford Press, 1991.
- Chawla, Louise i Roger A. Hart. "The roots of Environmental Concern", *The NAMTA Journal*, Vol 20. N° 1, Hivern 1995, pp.148-157.
- Dahrendorf, Ralf. *El conflicto social moderno. Ensayo sobre la política de la libertad*. Madrid: Mondadori, 1990 (original en anglés de 1988)
- De Mause, Lloyd, (comp.). *Historia de la infancia*. Madrid: Alianza Editorial, 1982, 2ª reimpressió 1994.
- De Miguel, Jesús. "El ultimo deseo: Para una sociología de la muerte en España", *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, nº71-72, 1995, pp.109-156.
- Denzin, Norman K. *The Research act. A theoretical introduction to sociological methods*. Englewood Cliffs (New Jersey): Prentice Hall, 3ª ed.,1989.
- Delgado, Melvin. *New Arenas for Community Social Work Practice with Urban Youth. Use of the arts, Humanities, and Sports*. Nueva York: Columbia University Press, 2000.
- Deutsh, Morton "The effects of Cooperation and Competition upon Group Process", a Dorwin Cartwright & Alvin Zander (ed.), *Group Dynamics: Research and Theory*. London: Tavistock Publications Limited, 1968, pp. 461-482.
- De Winter, Micha. *Children as Fellow Citizens, participation and commitment*. Oxon, New York: Radcliffe Medical Press, 1997.
- Dey, Ian. *Qualitative data analysis: A user friendly guide for social scientists*. New York: Routledge, 1993.
- Dolto, Françoise. *La causa de los niños*. Barcelona: Editorial Paidós, Primera edició 1986, 4ª Reimpressió, 1996.
- Eco, Umberto. *Como se hace una tesis. Técnicas y procedimientos de investigación, estudio y escritura*. Barcelona: Gedisa, 19ª ed,1996.

- Emler, Nicholas i Julie Dickinson, "L'infant com a sociòleg: el desenvolupament de les teories implícites sobre les categories de rols i l'organització social", a Bennet, Mark, (ed.), *L'infant com a psicòleg. Introducció al desenvolupament del coneixement social*. Barcelona: Ed. Proa i Universitat Oberta de Catalunya, 1997, pp. 215-241.
- Ennew, Judith, "Outside childhood: street children's rights", a Franklin Bob (ed.), *The handbook of children's rights. Comparative Policy and Practice*. Londres i Nova York: Routledge, 1995, pp. 201-214.
- Ennew, Judith. "How can we define citizenship in childhood?", Harvard Center for Population and Development Studies, Working Paper Series, Volume 10, nº 12, Octubre 2000.
- Eroles Carlos, Adriana Fazzio i Gabriel Scandizzo. *Políticas Públicas de Infancia. Una mirada desde los derechos*. Buenos Aires: Espacio Editorial, 2001.
- Esplais Catalans, "Projecte educatiu d'ESPLAC", Barcelona: Ed. Esplais Catalans, Febrer 2002, consultable a: <http://www.esplac.org>
- Farràs i Farràs, Jaume. *Els joves de Sabadell. Contribució a l'anàlisi sociològica de la Joventut Catalana*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell, 1984.
- Feixa, Carles. "Antropologia de las edades", a Prat i Martínez (comp.), *Ensayos de Antropología Cultural*. Barcelona: Ariel, 1996, pp. 319-334.
- Feixa, Carles. *De jóvenes bandas y tribus*. Barcelona: Ariel, 1998.
- Feixa, Carles, Isaac González, i Laura Porzio, "Identitats culturals i estils de vida", a Carme Gómez-Granell et al. (coord.), *La infància i les famílies a inicis del segle XXI. Informe 2002*, Volum 3. Barcelona: Institut d'Infància i Món Urbà (CIIMU), 2002, pp. 325-429.
- Fernández Barrera, Josefina. "¿Hacia dónde va (o deseamos que vaya) el Trabajo Social en la actualidad?", *Servicios Sociales y Política Social*, nº 62, 2º trimestre 2003, pp.119-125.
- Ferrer i Guardia, Francisco. *La Escuela Moderna*. Bilbao: Editorial Zero, S.A., 1977.
- Flaquer, Lluís. *Les polítiques familiars en una perspectiva comparada*. Barcelona: Fundació "la Caixa", Col·lecció Estudis socials nº 3, 2000.

- Flekkoy, M.G. *Children's rights*. Gent: Universitat de Gent, Centrum Voor de Rechten Van Het Kind, 1993.
- Foucault, Michel. *El discurso del poder*. Méxic: Folios Ediciones, 1983.
- Franklin Bob (comp.). *The handbook of children's rights. Comparative Policy and Practice*. Londres i Nova York: Routledge, 1995.
- Freinet, Célestin. *La formació de la infància i de la joventut*. Barcelona: Editorial Laia, segona edició, desembre 1975.
- Freire, Paulo. *Concientización*. Buenos Aires: Ed. Búsqueda, 1974.
- Freud, Sigmund. "Aclaraciones, aplicaciones y observaciones" a *Nuevas aportaciones del psicoanálisis (Continuación de "introducción al psicoanálisis")*, *Obras completas*, Tomo II, Madrid: Editorial Biblioteca Nueva, 1948, pp. 851-861.
- Freud, Sigmund. "Recuerdos infantiles y encubridores", a *Psicopatología de la vida cotidiana*, *Obras Completas*, Tomo I, Madrid: Editorial Biblioteca Nueva, 1948, pp. 648-652.
- Freud, Sigmund. "Un recuerdo infantil de Goethe en "Poesia y Verdad"", a *Psicoanálisis aplicado*, *Obras Completas*, Tomo II, Madrid: Editorial Biblioteca Nueva, 1948, pp. 1036-1041.
- Fromm, Erich, Max Horkheimer, Talcott Parsons et al. *La familia*. Barcelona: Ed. Península, 3ª Edició octubre de 1974.
- Fromm, Erich. *El miedo a la libertad*. Barcelona: Ed. Paidós, 1980.
- Friedan, Betty. *La fuente de la edad*. Barcelona: Planeta, 1994.
- Gaitan, Lourdes. *El espacio social de la infancia*. Madrid: Comunidad de Madrid, Consejería de Sanidad y Servicios Sociales, Instituto Madrileño del Menor y la Familia, 1999.
- Galceran, Mª del Mar. *La participació en els centres de temps lliure*. Tesis doctoral presentada a la Facultat de Pedagogia de la Universitat de Barcelona, 2000.
- Galeano, Eduardo. *Patas arriba. La escuela del mundo al revés*. Madrid: Siglo XXI, 1998.
- Garbarino, James, Frances M. Stott et al. *Lo que nos pueden decir los niños*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales, 1993.

- Glasser, Barney G. i Anselm L. Strauss. "Awareness Contexts and Social Interaction", *American Sociological Review*, Volum 29 nº 5, Octubre 1964, pp. 669-679.
- Glasser, Barney G. i Anselm L. Strauss. *The Discovery of grounded theory strategies for qualitative research*. Londres: Weidenfeld and Nicolson, 1968.
- Golding, William. *Lord of the flies*. New York: Perigee Books, The Putnam Publishing Group, 1954.
- Gordaliza, Benet i Pere V. Planas. "La participació en un centre residencial d'acció educativa", *Revista de treball social*, núm. 144, desembre 1996, pp. 71 -76.
- Habermas, Jürgen. *Coneixement i interès*. Barcelona: Edicions 62, 1987.
- Hamilton, Gordon. *Psychotherapy in Child Guidance*. Nueva York i Londres: Columbia University Press, 1963.
- Hammersley, Martyn i Paul Atkinson. *Etnografía, métodos de investigación*. Barcelona: Ediciones Paidós Ibèrica S.A., 1994.
- Hardiker, Pauline, Ken Exton y Mary Barker, "Contexto de los programas sociales para la prevención en la asistencia al menor", a Damián Salcedo Megales, (comp.), *Los valores en la práctica del Trabajo Social*. Madrid: Ed. Narcea, 1999, pp. 111-135.
- Hart, Roger A. *Children's Participation. From Tokenism to Citizenship*. Inocenti Essays, núm. 4., UNICEF, Florència 1992.
- Hart, Roger, Collette Daiute, Selim Iltus, et al. "Child and Youth Development Through Community Participation", informe realitzat pel Children & the Environment, Primavera, 1996.
- Hart, Roger A. *Children's participation: The Theory and Practice of Involving Young Citizens in Community Development and Environmental Care*. New York: UNICEF, Earthscan Publications Limited, 1997.
- Hill, Malcolm. "Participatory Research with children", *Journal of Child & Family Social Work*, 1997, vol.2 nº 3, pp.171-183.
- Houlgate, Laurence, "Children, Paternalism, and Rights to Liberty," in *Having Children: philosophical and Legal Reflections on Parenthood*,

Oxford: Ed. Onora O'Neil and William Ruddick. Oxford University Press, 1979.

- Howland, Lydia. "Logged off?. How ICT can connect young people and politics", DEMOS, www.demos.co.uk, 2003.
- Hudson, Judith A., "La comprensió dels esdeveniments: el coneixement dels guions dels infants" a , Mark Bennet (ed.), *L'infant com a psicòleg*. Barcelona: Proa, 1997, pp.183-214.
- Hutsebaut, D., W. Lens, I.Feyen i R. Stroobants. "Communicating? Count me in!. A pilot study in european countries", del Projecte *Education in communication between adults and children. Participation: rights and responsibilities*, Brusel-les: BICE, Universitat Catòlica de Lovaina, Departament de Psicologia, 1998.
- Ibáñez, Jesús. *Más allá de la sociología. El grupo de discusión: Técnica y crítica*. Madrid: Siglo XXI de España Editores S.A., Tercera edició, novembre 1992 (primera edició: 1979).
- Ibáñez Gracia, Tomás. "La psicología social como dispositivo desconstruccionista", a Tomás Ibáñez, (coord.), *El Conocimiento de la realidad social*. Barcelona: Sendai, 1989, pp.109-133.
- Iglesias, Juan, *Derecho romano. Instituciones de derecho privado*, Esplugues de Llobregat (Barcelona): Ed. Ariel, 1972.
- Inglehart, Ronald. *El cambio cultural en las sociedades industriales avanzadas*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas Siglo XXI, 1991.
- Jacquard, Albert, Pierre Manent i Alain Renaut. *¿Una educación sin autoridad ni sanción?*. Barcelona: Paidós, 2004.
- Johnson, Victoria, Joana Hill i Edda Ivan-Smith. *Listening to smaller voices: children in an environment of change*. ACTIONAID, Somerset, 1995.
- Korczak, Janusz. *Com estimar l'infant*. Vic: Ed. Eumo, Universitat de Vic, 1999.
- Laing, Ronald D. *Conversaciones con mis hijos*. Barcelona: Crítica, 1978.
- Lansdown, Gerison. *Taking Part. Children's participation in decision making*. Londres: Institut for Public Policy Research, 1995.

- Lansdown, Gerison. *A Model for Action: The Children's Rights Development Unit. Promoting the Convention of the Rights of the Child in the United Kingdom*: Florencia: UNICEF, Innocenti Studies, 1996.
- Landsdown, Gerison. *Promoting Children's Participation in Democratic Decision-making*. Florencia: UNICEF Innocenti Research Centre, Febrer 2001.
- Lapassade, Georges. *Autogestión pedagógica. ¿La educación en libertad?*. Barcelona: Granica, 1977.
- Lerner, Daniel i Harold D. Lasswell (eds.). *The Policy Sciences*. Standford (California): Standford University Press, 1951.
- Llewellyn, Karl N. "La educación y la familia", del llibre, *La familia*. Barcelona: Ed. Península, 3ª Edició, octubre de 1974, pp.123-194.
- Lodi, Mario. *Cuando los niños hacen escuela. Insieme: un diario de clase*. Barcelona: Cuadernos de Pedagogia-Editorial Laia, 1982.
- Lofland, John. *Analyzing social settings. A guide to Qualitative Observation and Analysis*. Belmont (California): Wadsworth Publishing Company, 1971.
- López Sánchez, Félix. "Necesidades de la infancia: respuesta familiar", *Revista Infancia y sociedad*, nº 30, 1995, pp.7-47.
- Lyotard, Jean-François. *La posmodernidad (explicada a los niños)*. Barcelona: Gedisa, 4º edición marzo 1995.
- Malaguzzi, Loris. *La educación infantil en Reggio Emilia*. Barcelona: Ed. Octaedro i Associació de Mestres Rosa Sensat, 2001.
- Marshall, T.H. i Tom Bottomore. *Ciudadanía y Clase Social*. Madrid: Alianza Editorial, 1998.
- Massota, Paul (ed.) *Le non-droit dels jeunes*. Paris: Syros, 1995.
- Mead, Margaret. *Educación y cultura*. Buenos Aires: Ed. Paidós, 1952.
- Mead, Margaret. *Adolescencia, sexo y cultura en Samoa*. Barcelona: Planeta-Agostini, 1985.
- Meil Landwerlin, Gerardo. "El papel de los niños en la redefinición del trabajo doméstico en la nueva familia urbana española", *Revista Internacional de Sociología (RIS)*, Tercera Época, nº 16, Gener-Abril, 1997, pp.39-56.

- Merchan Alvarez, Antonio. *La tutela de los menores en Castilla hasta fines del siglo XV*. Sevilla: Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 1976.
- Merton, Robert K. "Estructura social y anomia: revisión y ampliación", del llibre, *La familia*. Barcelona: Ed. Península, 3ª Edició, octubre de 1974, pp.67-106.
- Miles, Mathew B. i A. Michael Huberman. *Qualitative Data Analysis. A sourcebook of New Methods*. Beverly Hills (California): Sage, 1985.
- Montenegro, Juan José i Mar Ocaña. "Lo que nos dicen los niños sobre sus derechos", *Revista Infancia y Sociedad*, núm. 27-28, Ministerio de Asuntos Sociales, Dirección General del Menor y la Familia, 1994, pp.77 a 84.
- Morales, Montserrat. "Els infants a la ciutat i la qualitat de vida", *Revista de Treball Social RTS*, Març, 1998, pp.97-103.
- Moreno, Luis. "Ciudadania, desigualdad social y estado de bienestar", Unidad de políticas comparadas (CSIC), Documento de trabajo,3-8-2003.
- Morin, Edgar. *Introducción al pensamiento complejo*. Barcelona: Gedisa, 5ª Reimpresió 2001 (original en francés 1990)
- Moro, Alfredo Carlo. "Il bambino come cittadino", Miguel Ángel Verdugo y Víctor Soler-Sala (eds), *La convención de los Derechos del niño hacia el siglo XXI*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 1996, pp. 239-243.
- Munday, Brian. "Els usuaris dels serveis socials: de clients a compradors?", *Revista de Treball Social*, nº 163, Setembre 2001, pp .6-47.
- Nizzi Benz, Loreta. "Citizen participation reconsidered", *Social Work*, Volum 20, nº 2, Març 1975, pp. 115-119.
- Ochaita, Esperanza et al. "¿Cómo entienden los niños el derecho a la igualdad?", *Revista Infancia y Sociedad*, núm. 27-28, Ministerio de Asuntos Sociales, Dirección General del Menor y la Familia, 1994, pp. 61 a 76.
- Pancera, Carlo. *Estudios de historia de la infancia*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias S.A. (PPU), 1993.

- Patton, Michael Quinn. *Qualitative evaluation methods*. Beverly Hills: Sage, 1980.
- Pelegri i Partegàs, Joan. *Els infants també seran ciutadans*. Barcelona: COCHS, 1994.
- Pérez Alonso-Geta, Petra M^a y Paz Cánovas Leonhardt, "Relaciones familiares y valores: análisis intergeneracional", *Infancia y sociedad*, nº 29. 1995, pp. 117-145.
- Perez-Díaz, Víctor, Juan Carlos Rodríguez i Leonardo Sánchez Ferrer. *La família espanyola davant l'educació dels seus fills*. Barcelona: Fundació "la Caixa", Col·lecció Estudis Socials nº 5, 2001.
- Pfouts, Jane H. "The sibling relationship: a forgotten dimension", *Social Work*, Volum 21, nº 3, maig 1976, pp. 200-204.
- Piaget, Jean. *El criterio moral en el niño*. Barcelona: Península 1971 (Original: 1932)
- Polock, Linda. *Los niños olvidados. Relaciones entre padres e hijos de 1500 a 1900*. Mèxico: Fondo de Cultura Económica, 1993.
- Purdy, Laura M. *In Their Best Interest? The case against equal rights for children*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1992.
- Redorta Lorente, Josep. *La gestión de conflictos: identificación de patrones de conflicto*. Tesi Doctoral presentada a la Universitat de Barcelona, Departament de Psicologia Social, octubre 2002.
- Redorta, Josep. *Cómo analizar los conflictos. La tipología de conflictos como herramienta de mediación*. Barcelona: Editorial Paidós, 2004.
- Revilla, Juan Carlos. "La construcción discursiva de la juventud: lo general y lo particular", *Papers*, nº 63-64, 2001, pp. 103-122.
- Robertson, Priscila. " El hogar como nido: La infancia de la clase media en la Europa del Siglo XIX", a De Mause, Lloyd, comp., *Historia de la infancia*. Madrid: Alianza Editorial, 1982, 2ª reimpressió 1994, pp.444-471.
- Roca, Tomás. *Historia de la Obra de los Tribunales Tutelares de Menores en España*. Madrid: Sección de Publicaciones del Consejo Superior de Protección de Menores, 1968.

- Roca i Girona, Jordi. *De la pureza a la maternidad: la construcción del género femenino en la postguerra española*. Madrid: Ministerio de Educación y Cultura, Dirección General de Bellas Artes y Bienes Culturales, 1996.
- Roca i Trias, Encarna. Contestació al discurs d'ingrés de la Dra. Alegria Borràs a l'Acadèmia de Jurisprudència i Legislació de Catalunya, *Revista Jurídica de Catalunya*, núm 4, any 1994, pp. 101-122.
- Romaní, Oriol i Isaac González, "La salut dels menors: vulnerabilitat, dependència i estils de vida", a Carme Gómez-Granell et al. (coord.), *La infància i les famílies a l'inici del segle XXI*, Volum 3. Barcelona: CIIMU, www.ciimu.org pp. 150-325
- Rossini, Natalie i Alain Vulbeau. *Les conseils municipaux d'enfants et de jeunes, a la recherche d'un dispositif de participation*. Paris: ANACEJ, 1992.
- Sabo, Kim, Roger Hart i Selim Iltus. "Participatory Approaches to Program and Project Evaluation with Children", Berkeley, California, The Children and The Environment Group, Febrer 11, 1997 (manuscrit).
- Saint-Exupéry Antoine de. *El Principito*. Madrid: Alianza Editorial, 10ª edició 1977.
- Sánchez Vidal, Alipio, "Participación social y comunitaria", *Revista de Treball Social*, nº 117, març 1990, pp.120-131.
- Sancho Andreo, Richard. "On est plus grand entre adulte et enfant" les conseils de jeunes: une espace de participation sociale. Exposició presentada a les Jornades Internacionals de Civisme i Serveis Comunitaris, Barcelona 3 i 4 de març de 1995.
- Sancho Andreo, Richard. "L'enfant acteur dans la Cité et citoyen du Monde". Exposició presentada al *Primer encuentro de Ayuntamientos por la Carta municipal de los derechos de niños y niñas*, Malaga, 9-10 octubre, 1997.
- Sancho Andreo, Richard. "Paroles de jeunes adultes et institutions". Projecte "Education a la Citoyenneté Democratique". Estudi sobre l'evolució de la ciutadania a Alsàcia, Consell d'Europa DECS/EDU/CIT (99)14, Strasburg, febrer 1999.
- Santoro, Pablo, "El momento etnográfico: Giddens, Garfinkel y los problemas de la etnosociología", *Reis*, 103/03, pp.239-255.

- Segalen, Martine. *Antropología histórica de la familia*. Madrid: Ed. Taurus, 1992.
- Singer, Stain. *The family in question*, Oxford: DEMOS, www.demos.co.uk, 1998.
- Smetana, Judith G. "La comprensió de les normes socials" , a , Marc Bennet (ed.), *L'infant com a psicòleg*. Barcelona: Ed. Proa i Universitat Oberta de Catalunya, 1997, pp. 147-182.
- Soriano, Elena. "Jóvenes y viejos", a Josefina Fernandez i Julià Guillamón, (coords.), *Solidaridad Intergeneracional*: Barcelona: Fundació "la Caixa", 1993, pp.11-19.
- Stiekel, Bettina (ed.). *Los niños preguntan, los Premios Nobel contestan*. Barcelona: Ed. Oniro, S.A., 2004.
- Strozzi, Paola, Vea Vecchi et al. *Consells. Els infants de 5-6 anys expliquen als infants de 3 anys el parvulari que els acollirà*. Barcelona: Associació de Mestres Rosa Sensat i Reggio Children, 2004.
- Thomas, Gillian i Gina Hocking. *Other people's children*, Londres: DEMOS, www.demos.co.uk, 2003.
- Tönnies, Ferdinand. *Comunitat i associació*. Barcelona: Edicions 62, 1984.
- Tonucci, Francesco. *La ciutat dels infants*. Barcelona: Ed. Barcanova, 1997.
- Touraine, Alain. *¿Cómo salir del liberalismo?*. Barcelona: Ed. Paidós Ibérica, 1999.
- Trilla, Jaume i Iolanda Garcia. "Infancia, temps lliure i participació social", a Carme Gómez-Granell et al. (coord.), *La infància i les famílies a l'inici del segle XXI*, Volum 3. Barcelona: CIIMU, www.ciimu.org pp. 14-148.
- Trinder, Liz. "Social Work research: the state of the art (or science)", *Child & Family Social Work*, Vol. I nº 4, 1996, pp.233-242.
- Triseliotis, John; Borland, M; Hill, M. & Lambert, L. *Teenagers and the Social Work Services*. Londres, HMSO, 1995.
- Ubieto Pardo, José Ramón. "La familia moderna: ¿Crisis o diversidad?", *Rambla 12. Revista de l'Associació promotora del treball social*, Barcelona, nº 7, Juny 1995, pp. 21-28.

- Unamuno, Miguel de. *Recuerdos de niñez y de mocedad*. Madrid: Alianza Editorial, 1998.
- Van Gils, Jan. "L'escolta dels infants. O, com promoure la participació dels infants en la vida social?", *Revista Fòrum*, núm. 1, Departament de Benestar Social de la Generalitat de Catalunya, abril 1995, pp.56-64.
- Van Gils, Jan. "Social Participation: Beyond the Effect of Sweetness, with Illustrations from the Project Snater", Eugeen Verhellen (ed.) *Monitoring Children's Rights*, La Haya, Boston, Londres, Martinus Nijhoff Publishers, 1996, pp. 347-356. (1)
- Van Gils, Jan. "Playing in the perspective of Social participation". Conferencia presentada a la XIII IPA World Conference, Finlàndia 1996. (2)
- Van Gils, Jan. "La escucha y el respeto al niño". Ponencia presentada al XIII Foro de Preescolar de COMPENSAR, Bogotá, 1996 facilitada pel propi autor (manuscrit) (3)
- Van Gils, Jan. "Expresivity and creativity in the education & the children's rights to participation", Ponencia presentada el 11/11/1996 facilitada pel propi autor (manuscrit).(4)
- Van Gils, Jan. *¿Qué piensan los niños y niñas sobre su familia?*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, 1997.
- Vattier, Guy. *La protection social de l'enfant. Les présences de la société auprès de l'enfant et de ses parents*. Toulouse: Érès, 1983.
- Vázquez Mier, Irene. *Empresa y grupo*. Barcelona: EADA gestión, 1990.
- Velhuis, Ruud. "Proyectos interactivos de educación cívica para jóvenes escolares de Europa Septentrional", *Perspectivas*, vol. XXVI, nº 4, Diciembre 1996, pp. 831-841.
- Verdugo, Miguel Ángel y Víctor Soler-Sala (eds). *La convención de los Derechos del niño hacia el siglo XXI*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 1996.
- Verhellen, Eugeen. "Children and participation rights". Conferencia presentada al International Expert Meeting *Politics of childhood and children at risk. Provision-Protection-Participation*, Kellokoski, Finlandia, Agost 1992. (Manuscrit)

- Verhellen, Eugeen, Jan Van Gils, et al. *Monitoring Children's rights*. The Hague: Ed. Martinus Nijhoff Publishers, 1996.
- Weber, Max. *La acción social: Ensayos metodológicos*. Barcelona: Ed. Península, 1984.
- White, Ralph and Ronald, Lippitt, "Leader Behavior and Member reaction in Three "Social Climates"", a Cartwright & Zander (eds.), *Group Dynamics. Research and Theory*. London: Tavistock Publications, 3ª edición 1968, pp. 318-335.
- Willis, Paul. *Aprendiendo a trabajar*. Madrid: Ed. Akal Universitaria, 1988.
- Willis, Paul. *The Ethnographic Imagination*. Cambridge: Polity Press, 2000.